

खण्ड-क

M.M:85

(अपठित-अवबोधनम्)

1. अधोलिखित अनुच्छेद को पढ़कर अनुच्छेद पर आधारित प्रश्नों के उत्तर दीजिए -

समागतः वसन्तः। स्वागतं ते ऋतुराज ! त्वमेव कुमुमाकरः। तवागमने भवति पुष्पाणां विकासः सौरभाणां च प्रसारः। अतः तव आगमनं सर्वान् जनान् आनन्दयति, निखिलान् प्राणिनः प्रीणयति चराचरं च रमयति। इदानीम वारिणः अत्यधिकं शैत्यं विलीयते। उल्लासस्य उत्साहस्य च सर्वत्र साम्राज्यं राजते। स्वच्छता एव दृश्यते परितः।

- (i) एकपदेन उत्तरत -

(क) कस्यागमने पुष्पाणां विकासः भवति ? 1

उत्तर वसन्तस्य

(ख) वसन्तस्यागमने केषां प्रसारः भवति ? 1

उत्तर सौरभाणां

(ग) वसन्तस्य आगमनं कान् आनन्दयति ? 1

उत्तर सर्वान् जनान्

- (ii) पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए -

(क) वसन्तस्य आगमने किम्-किम् भवति ? 1

उत्तर वसन्तस्य आगमने पुष्पाणां विकासः सौरभाणां च प्रसारः भवति।

- (iii) निर्देशानुसार उत्तर दीजिए -

(क) 'त्वमेव कुमुमाकरः' 'त्वम्' इति सर्वनाम पदं कस्मै प्रयुक्तम् ? 1

उत्तर वसन्त के लिए

2. अधोलिखित गद्यांश को पढ़कर गद्यांश पर आधारित प्रश्नों के उत्तर दीजिए -

अस्माकं विद्यालयः राजकीयः विद्यालयः अस्ति। अत्र पठनस्य तु श्रेष्ठा व्यवस्था अस्ति एव युगपदेव क्रीडानामपि सुलभा व्यवस्था अस्ति ! अतः एव अस्माकं विद्यालयस्य सर्वासां कक्षाणां परिणामः शतप्रतिशतं भवति। क्रीडानां प्रतियोगितासु अपि अस्माकं विद्यालयस्य छात्राः बहून् पुरस्कारान्

अलभन्त। अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः परह्यः सम्पन्नो जातः। तत्र अस्माकं राज्यस्य राज्यपालः मुख्यातिथिः आसीत्। यदैव मुख्यातिथिः द्वारं सम्प्राप्तः छात्राः वाद्ययन्त्राणां ध्वनिना तस्य स्वागतम् आचरन्। ततः सः मञ्चस्य सम्मुखे आसनं भूषितवान्।

(क) एक पद में उत्तर दीजिए -

(i) अस्माकं विद्यालयः कीदृशः अस्ति ? 1

उत्तर राजकीयः विद्यालयः

(ii) अस्माकं विद्यालये पठनस्य कीदृशी व्यवस्था अस्ति ? 1

उत्तर श्रेष्ठा

(iii) विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः कदा सम्पन्नो जातः ? 1

उत्तर परह्यः

(ख) पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए -

(i) वार्षिकोत्सवे मुख्यातिथिः कः आसीत् ? 2

उत्तर वार्षिकोत्सवे मुख्यातिथिः राज्यपालः आसीत्।

- (ii) ततः सः मञ्चस्य सम्मुखे आसनं भूषितवान् । इस वाक्य में
क्रियापद क्या है ? 1

उत्तर भूषितवान्

- (iii) उपरिलिखित गद्यांश का समुचित शीर्षक दीजिए । 2

उत्तर अस्माकं विद्यालयः

खण्ड-ख

(रचनात्मक-कार्यम्)

मञ्जूषा में दिए गए शब्दों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करते हुए, छोटे
भाई को पत्र लिखिए - 5

आसीः , सम्मानजनकं , एव , भ्रातः , प्राप्तम् , पितरौ , पठित्वा , कथयामि , अद्य , परीक्षा

परीक्षा भवनम् ,

उत्तर प्रिय भ्रातः रमेश ।

सस्नेहं नमस्कारं कथयामि ।

मया अद्य तव पत्रं प्राप्तम् । पत्रं पठित्वा महद् दुःखम् जातम् ।
परीक्षाकाले त्वम् ज्वरग्रस्तः आसीः । रुग्णः सन् अपि त्वया परीक्षा दत्ता ।
परीक्षायां सम्मानजनकं स्थानमपि प्राप्तम् । एतत् तव परिश्रमस्य एव फलम् ।

अहं त्वयि गर्व अनुभवामि ।

पितरौ प्रति मम प्रणामः ।

भवतः अग्रजः,

रामः ।

4. मञ्जूषा से उचित शब्दों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करते हुए संवाद को पूरा कीजिए - 5

सोढुम , संगः जायते , ध्यायतः , सम्मोहस्य , बुद्धिनाशः , स्मृतिविभ्रमः , क्रोधः , नाशात् , यः कामकोधोद्भवं , कामः ।

- उत्तर सुधाकरः : जानासि कः नरः सुखी ?
दिवाकरः : आम् । यः कामकोधोद्भवं वेगं सोढुम शक्नोति ।
सुधाकरः : विषयान् ध्यायतः नरस्य किम् भवति ?
दिवाकरः : विषयान् ध्यायतः नरस्य तेषु संगः जायते ।
सुधाकरः : संग्नात् कः जायते ?
दिवाकरः : कामः ।
सुधाकरः : क्रोधात् कस्य उत्पत्तिः ?
दिवाकरः : सम्मोहस्य ।
सुधाकरः : सम्मोहात् कः सञ्जायते ?
दिवाकरः : स्मृतिविभ्रमः ।
सुधाकरः : स्मृति भ्रंशाद् किं प्रभवति ?
दिवाकरः : बुद्धि बुद्धिनाशः ।

5. अधोलिखित निबन्धों में से किसी एक पर संस्कृत में पाँच वाक्य लिखो-
विजय दशमी, दीपावली, मम प्रिय नेता।

7

विजयादशमी

उत्तरम्—

- (i) विजयादशमी भारतीयानां प्रसिद्धं पर्व अस्ति।
- (ii) एतत् पर्व अश्विनमासस्य दशम्यां तिथौ मान्यते।
- (iii) अस्मिन् एव दिने श्रीरामः रावणम् अजयत्।
- (iv) विजयादशमी असत्ये सत्यस्य विजयरूपेण मान्यते।
- (v) 'विजयादशमी' दशहरा इतिनाम्ना अपि प्रसिद्धा अस्ति।

दीपावली

उत्तरम्—

- (i) दीपावली हिन्दूनां प्रमुखः उत्सवः अस्ति।
- (ii) अयं हि कार्तिकमासस्य अमावस्यायां मान्यते।
- (iii) रात्रौ सर्वत्र जनाः दीपप्रज्वालनं कुर्वन्ति।
- (iv) आस्फोटकानां ध्वनिः कर्णौ कम्पयति।
- (v) जनाः मिष्टान्नानि वितरन्ति।

मम प्रियः नेता

उत्तरम्—

- (i) महात्मा गान्धी मम प्रियः नेता आदर्शमहापुरुषः च अस्ति।
- (ii) सः अहिंसायाः प्रतिमूर्तिः आसीत्।
- (iii) सः अहिंसामार्गेण एव भारतदेशस्य स्वतन्त्रतायै यत्नम् अकरोत्।
- (iv) सः सत्य-अहिंसा-समभावपाठं सर्वान् अपाठयत्।
- (v) गान्धिनः अहिंसामार्गः एव विश्वशान्तिं स्थापयितुम् समर्थः अस्ति।

खण्ड-ग

(अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्)

6. अधोलिखित में से किन्हीं तीन पदों का सन्धि अथवा सन्धिविच्छेद कीजिए-

उत्तर दया + आनन्दः — दयानन्दः 3

ग्रामोदयः — ग्राम + उदयः

भो + अनम् — भवनम्

सदाचारः — सत् + आचारः

7. निम्नलिखित वाक्यों में से किन्हीं चार समस्त पदों का विग्रह अथवा विग्रह-पदों का समस्तपद बनाकर लिखिए -

(i) रविः किरणाः ^{गृहाभ्यन्तरे} प्रविशन्ति। (गृहस्य अभ्यन्तरे) 2

(ii) ब्रह्मा ^{चतुराननं} भवति। (चतुर्णां आननानां समाहारः)

(iii) ^{क्लेशानां परम्परा} कस्य मानसं न सन्तापयति। (क्लेश परम्परा)

(iv) ^{परेषां द्रव्ये} आसक्तिः उचिता नास्ति। (पर द्रव्ये)

(v) देवालये ^{शंखस्य ध्वनिः} भवति। (शंखध्वनिः)

8. अधोलिखित वाक्यों में कोष्ठक में दी हुई धातुओं के साथ प्रत्यय लगाकर अथवा धातु व प्रत्ययों को अलग-अलग करके रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए - 5

- उत्तर (i) धर्मशाला ^{दर्शनीय} स्थलं अस्ति। (दृश् + अनीयर्)
(ii) अहम् भारतस्य ^{नगर + ठक्} अस्मि। (नागरिकः)
(iii) अत्र ^{धर्म + ठक्} उत्सवः भवति। (धार्मिकः)
(iv) ^{बुद्धिमान्} सर्वत्र पूज्यते। (बुद्धि + मत्तुप्)
(v) तस्य भार्या ^{रूपवती} अस्ति। (रूपवत् + डीप्)

9. निम्नलिखित अव्ययों को मञ्जूषा में दिये गये शब्दों से पूरा कीजिए - 5

श्वः, बहिः, यत्, तत्र, विना, सम्प्रति, मा, क्षिप्रम्, एव, सह

- (i) नगरात् ^{बहिः} एकः देवालयः अस्ति।
(ii) ^{श्वः} रविवासरः भविष्यति।
(iii) अहं पुनः पुनः वदामि ^{यत्} मया तव अभ्यास पुस्तिका न दृष्टा।
(iv) रात्रिः सञ्जाता ^{सम्प्रति} गमनं नोचितम्।
(v) चिन्ता न कार्या, बालकः पित्रा ^{सह} बहिर्गतः।
(vi) धनस्य वैभवस्य च गर्व ^{मा} कुरु।
(vii) ज्ञानं ^{विना} जीवनम् व्यर्थम्।
(viii) समयः अल्पः उत्तरं ^{क्षिप्रम्} लिख।
(ix) यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते ^{तत्र} देवताः।
(x) सन्ताः सदा मधुरं ^{एव} वदन्ति।

10. निम्नलिखित वाक्यों में से किन्हीं तीन वाक्यों का वाच्य परिवर्तन कीजिए- 3

(i) अश्वः जलं पिबति।

उत्तर अश्वेन जलं पीयते।

(ii) मया पठ्यते।

उत्तर अहम् पठामि।

(iii) रामः पत्रं लिखति।

उत्तर रामेण पत्रं लिख्यते।

(iv) सः तिष्ठति।

उत्तर तेन स्थीयते।

11. घटिका चित्र की सहायता से अंकों के स्थान पर संस्कृत शब्दों में समय लिखिए- 4

1:15

8:45

6:00

11:30

उत्तर 1:15 = सपाद एक वादनम्

8:45 = पादोन नव वादनम्

6:00 = षड्वादनम्

11:30 = सार्ध एकादश वादनम्

अथवा

निम्नलिखित में से किन्हीं चार पदों का पद परिचय दीजिए -
हरये, पठसि, मया, सेवते, गंगायाम्।

उत्तर हरये	-	हरि शब्द	पुल्लिङ्ग	चतुर्थी विभक्ति	एकवचन
मया	-	अस्मद्	_____	तृतीया विभक्ति	एकवचन
गंगायाम्	-	गंगा शब्द	स्त्रीलिङ्ग	सप्तमी विभक्ति	एकवचन
पठसि	-	पठ् धातु	लट् लकार	मध्यम पुरुष	एकवचन
सेवते	-	सेव् धातु	लट् लकार	प्रथम पुरुष	एकवचन

12. निम्नलिखित में से किन्हीं दो रिक्त स्थानों में उचित शब्द भरकर पूर्ति कीजिए-

- उत्तर (i) एषः ----- एकः गजः अस्ति। (एकः, एका, एकम्)
(ii) उद्याने ----- चतस्रः बालिकाः क्रीडन्ति। (चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि)
(iii) वृक्षे ----- त्रीणि आम्राणि सन्ति। (त्रयः, त्रीणि, तिस्रः)

13. निम्नलिखित में से किन्हीं चार वाक्यों को शुद्ध कीजिए - 2

- (i) ते पुस्तकं पठति।
- (ii) सः विद्यालयं गच्छसि।
- (iii) कृष्णं नमः।
- (iv) अलं विवादं।
- (v) वयं नमामि।

उत्तर (i) ते पुस्तकं पठन्ति।

(ii) सः विद्यालयं गच्छति।

(iii) कृष्णाय नमः।

(iv) अलं विवादेन।

(v) वयं नमामः।

खण्ड-घ

(पठित-अवबोधनम्)

14. (अ) निम्नलिखित गद्यांश को पढ़कर उसके आधार पर प्रश्नों के उत्तर दीजिए-

मेषस्य सूपकाराणां च कलहम् अवेक्ष्य नीतिविदाम् अग्रणीः
वानरयूथपतिः अचिन्तयत् - “एतेषां कलहो न वानराणां हिताय”।
एवं विचार्य सः यूथपः सर्वान् कपीन् आहूय रहसि अवदत् -

सूपकाराणां मेषेण सह एषः कलहः नूनं भवतां विनाशकारणं
भविष्यति । उक्तम् हि -

तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः ।

तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥

(1) एकपदेन उत्तरत् -

(i) मेषस्य सूपकाराणां च किम् अवेक्ष्य वानरयूथपतिः
चिन्तितः आसीत् ?

उत्तर कलहम्

(ii) “एतेषां कलहो न वानराणां हिताय” इति कः
अचिन्तयत् ?

उत्तर वानरयूथपतिः

(iii) सः कान् आहूय रहसि अवदत् ?

उत्तर सर्वान् कपीन्

(2) पूर्ण वाक्येन उत्तरत् -

(i) वानरयूथपतिः रहसि वानरान् किम् अवदत् ?

उत्तर सूपकाराणां मेषेण सह एषः कलहः नूनं भवतां विनाशकारणं भविष्यति ।

(ii) “यूथपतिः” इत्यस्य पर्यायवाची पदम् अत्र किम् ?

उत्तर यूथपः

(आ) निम्नलिखित श्लोक को पढ़कर उसके आधार पर प्रश्नों के उत्तर दीजिए-

नास्ति विद्यासमं चक्षुः

नास्ति सत्यसमं तपः।

नास्ति रागसमं दुःखम्

नास्ति त्यागसमं सुखम्॥

एक पदेन उत्तरतु -

(i) विद्या समं किम् नास्ति ?

उत्तर चक्षुः

पूर्ण वाक्येन उत्तरतु -

(i) सत्यसमं किम् नास्ति ?

उत्तर सत्यसमं तपः नास्ति

(ii) कीदृशं सुखं नास्ति ?

उत्तर त्यागसमं सुखम् नास्ति

(iii) दुःखं कीदृशं नास्ति ?

उत्तर रागसमं दुःखम् नास्ति

‘नास्ति’ इस पद का सन्धिच्छेद कीजिए।

(इ) अधोलिखित नाट्यांश को पढ़कर उसके आधार पर प्रश्नों के उत्तर दीजिए-

श्रीकृष्णः - तर्हि न जानामि तस्य मनोवृत्तिम् । पितुः उपदेशेन असन्तुष्टः द्रौणिः एकदा द्वारिकापुरीम् आगच्छत् ब्रह्मास्त्रं दत्त्वा सः सुदर्शनचक्रं अवाञ्छत् ।

युधिष्ठिरः - साश्चर्यम् कथं चक्रं इति ।

श्रीकृष्णः - आम । मया कथितम् । नाहं ब्रह्मास्त्रं इच्छामि । यदि त्वं मम गदां, शक्तिं, धनुः चक्रं वा इच्छसि, तुभ्यं ददामि ।

युधिष्ठिरः - ततस्ततः ।

श्रीकृष्णः - सः तु चक्रमेव अयाचत् । गृहाण चक्रं इति उक्तः सः सव्येन पाणिना चक्रं गृहीतवान्, किन्तु सः तत् चक्रं स्वस्थानात् संचालयितुम् अपि समर्थः न अभवत् ।

एक पदेन उत्तरत् -

(i) पितुः उपदेशेन असन्तुष्टः द्रौणिः एकदा कुत्र आगच्छत्?

उत्तर द्वारिकापुरीम्

(ii) सः कृष्णात् किम् अवाञ्छत् ?

उत्तर सुदर्शनचक्रं

(iii) 'दत्त्वा' इस पद में कौन-सा प्रत्यय प्रयुक्त है ?

उत्तर क्त्वा

(iv) 'मया कथितम्' यहाँ मया पद किसके लिए प्रयुक्त हुआ है ?

उत्तर श्रीकृष्ण के लिए

(v) 'सः तु चक्रमेव अयाचत्'। इस वाक्य में क्रियापद छांटिए।

5

उत्तर अयाचत्

15. (I) निम्नलिखित पंक्तियों में से शुद्ध भावार्थ चुनकर लिखिए - 2

(क) तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत्

(i) यस्मिन् गृहे महान् कोलाहलः वर्तते, धनम् इच्छन् नरः तस्मात् दूरे गृहनिर्माणं कुर्यात्।

(ii) यत्र गृहे नित्यं सुखमयं जीवनम् अस्ति, तद् गृहं

(iii) यस्मिन् गृहे नित्यं विवादः भवति, सुखेन जीवितुम् तं नरः

गृहं कदापि न प्रविशेत्, तत् दूरतः एव परिवर्जयेत्।

उत्तर यस्मिन् गृहे नित्यं विवादः भवति, सुखेन जीवितुम् तं नरः

गृहं कदापि न प्रविशेत्, तत् दूरतः एव परिवर्जयेत्।

+3.

(II) निम्नलिखित पंक्ति में रेखांकित पद का प्रसंगानुसार अर्थ लिखिए :

(ख) माधुर्य अक्षर व्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।

(i) शर्करा युक्तम्

(ii) कोमलतया वर्णोच्चारणम्

(iii) मधुरतायाः अभावः

2

उत्तर कोमलतया वर्णोच्चारणम्

(iii) वर्षम्, दिनम्, मासम्, पक्षम् सही क्रम में लिखिए।

2

उत्तर दिनम्, पक्षम्, मासम्, वर्षम्,

16. निम्नलिखित श्लोक का अन्वय रिक्त स्थान पूर्ति द्वारा कीजिए -

2

उत्तर जलबिन्दु निपातेन कमशः घटः पूर्यते।

सः सर्वविधानां धर्मस्य धनस्य च हेतुः॥

17. अंधोलिखित वाक्यों में रेखांकित पदों के आधार पर किन्हीं चार वाक्यों का प्रश्न निर्माण कीजिए- 2

(क) कामः ज्ञानस्य विज्ञानस्य च नाशं करोति ।

उत्तर कः ज्ञानस्य विज्ञानस्य च नाशं करोति ।

(ख) अश्वाः प्राणत्राणाय इतस्ततः अधावन् ।

उत्तर अश्वाः किमर्थम् इतस्ततः अधावन् ।

(ग) ब्रह्मणः आयुः शतं वर्षाणि ।

उत्तर ब्रह्मणः आयुः कति वर्षाणि ।

(घ) राजा पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म ।

उत्तर राजा पुत्रवत् काः पालयति स्म ।

(ङ) सत्येन समं सुखं नास्ति ।

उत्तर केन समं सुखं नास्ति ।

18. अधोलिखित वाक्यों को घटनाक्रमानुसार पुनः लिखो।

2

उत्तरम्—(घटनाक्रमानुसारम्)

- 1.(च) अहं खलु कालः।
- 2.(घ) विश्वस्य आत्मा अहम्।
- 3.(क) कलयामि गणयामि जगतः आयुः प्रमाणम्।
- 4.(छ) सततं चक्रवत् परिवर्तमानः भूतं वर्तमानं भविष्यदपि च वीक्षमाणः अहमेव साक्षी जगतः उत्पत्तेः विकासस्य प्रलयस्य च।
- 5.(ख) इदं जगत् पुनः पुनः जायते विलीयते च।
- 6.(ङ) परमहं सर्वदा विद्यमानोऽस्य सर्वं क्रियाकलापं पश्यामि।
- 7.(ग) किं जानीथ यूयम् 'कियती प्राचीना इयम् सृष्टिः' ?
- 8.(ज) नैव! तर्हि शृणुत ध्यानेन।

19. निम्नलिखित शब्दों का सही मेल अर्थ के आधार पर कीजिए -

2

उत्तर शब्दाः अर्थाः

अनृतम् असत्यम्

आवृत्य आच्छाद्य

कोषः निधिः

पर्जन्यः मेघः